

RELIGIJE I VEROISPOVESTI NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI

Religions and Confessions of National Minorities in Serbia

ABSTRACT *Setting aside the major national community, Serbs, the text analyzes the religious-confessional profile of all 28 national communities in Serbia according to the 2002 census. In the Serbian ethnic profile there are more national minorities gravitating towards Christianity rather than Islam. Among Christian national minorities, Orthodox and Roman Catholic confessions are almost equally represented, while Sunni Islam is the most prevailing confession among Muslim minorities. In describing religions and confessions of national minorities, the following concepts and phenomena are taken into consideration: "confessional identification", "violation of confessional identity", "religion of fate", "religion of choice", "syncretistic religiosity", "combinatory religiosity", "religious seekers", "religions of minorities", "minority religions", "religious communities of minorities" and "protestantization process".*

KEY WORDS *religions of national minorities, confessions of national minorities, religion of fate, religion of choice, Serbia*

APSTRAKT *U tekstu se, izostavljajući većinsku srpsku, analizira religijsko-konfesionalna panorama svih 28 nacionalnih zajednica u Srbiji prema popisu stanovništva iz 2002. godine. U etničkom mozaiku Srbije više je hrišćanski no islamski obojenih nacionalnih manjina. Među hrišćanskim nacionalnim manjinama gotovo da su ravnopravno zastupljene pravoslavna i rimokatolička veroispovest, dok kod muslimanskih manjina apsolutno preovladava sunitski islam. U predstavljanju religija i veroispovesti nacionalnih manjina razmatraju se iz ugla sociologije religije i sledeći pojmovi i fenomeni: "konfesionalna identifikacija", "narušavanje konfesionalnog identiteta", "religija sudbine", "religija izbora", "sinkretička religioznost", "kombinativna religioznost", "religijski tragači", "vere manjina", "manjinske vere", "manjinske verske zajednice" i "proces protestantizacije".*

KLJUČNE REČI *religije nacionalnih manjina, veroispovesti nacionalnih manjina, religija sudbine, religija izbora, Srbija*

“Religija sudbine jeste činjenica da se ljudi rađaju u datoj religiji i konfesiji; one su njihova sudbina, nisu ih izabrali kao što ne biraju biološke roditelje.

Religija izbora je rezultat civilizacijskog napretka i demokratske slobode da možemo, ne prisilom prozelitizma, ostaviti predašnju veru ili veroispovest i izabrati šta drugo na religijskom tržištu.”

O čemu je reč¹

Srbija je multietnička i višereligijska država, prema tome i veroispovedno šarolika. Njenom bogatstvu doprinosi ne samo 27 nacionalnih manjina, onih koje su “službeno” priznate i u listama popisa stanovništva iz 2002. godine,² već i dve otkrivene, univerzalne i svetske religije – hrišćanstvo i islam – sa svojim veroispovednim krakovima: pravoslavljem, rimokatoličanstvom i protestantizmom, odnosno sunizmom i šiizmom. Ukupno gledano, hrišćanstvo preovladava nad islamom, pravoslavna konfesija naspram katoličanstva i protestantizma, a u apsolutnim iznosima sunizam u odnosu na šiitski islam.³ Kada se osmotri raspodela religija i veroispovesti među nacionalnim manjinama, onda se obrazuje delimice različnija slika, o kojoj izveštavamo u daljem tekstu.

U društvenoj zbilji se dobrobit multikulturalizma, višetetničnosti i multikonfesionalnosti kviri iz raznorodnih razloga i preta da se još dugo neće preobraziti u još veći kvalitet i čar – u interkulturalizam. Pokatkad proključaju napetosti između većinskog naroda i etničkih manjina, pokoji sukob plane među samim nacionalnim manjinama, malo-pomalo bude nedoličnih ispada od strane pojedinaca. Jednom najrasprostranjenijoj crkvi smetaju sve ine, drugi put dve se udruže protiv treće, naprečac stupe “u ljubav” islam, pravoslavlje i rimokatoličanstvo i žigošu novoprotentantizam, namah se sunarodnici potuku zbog veroispovednih razmirica... A šta veli nauka, tj. sociologija religije?

Ona zbori da treba odrediti pojmove u upotrebi, religijsko-crkveni kompleks zakonski regulisati i iskreno gajiti religijsku trpeljivost. Pogotovo kada su pogođene

¹ Spremljeno u okviru projekta *Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije* (149014), koji se izvodi na Filozofskom fakultetu u Nišu, a finansira ga Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine RS, i pročitano na međunarodnom naučnom skupu “Položaj nacionalnih manjina u Srbiji”, održanom u SANU od 24. do 26. novembra 2005.

² Operišem u tabelama brojkom od 28 nacionalnih manjina. Tu ubrajam i Crnogorce koji danas nisu nacionalna manjina, ali već sutra mogu biti. Oni su naučno interesantni za sociologa religije zbog nagoveštene alternative: optiranja za Srpsku ili tzv. Crnogorsku pravoslavnu crkvu.

³ Elemenata te grane islama imamo u *bektašijskim redovima* na Kosovu (Dejzings, 2005). Nešto je samozvanih *šeiha* i među Romima u Nišu i na jugu Srbije, što treba preciznije utvrditi.

nacionalne manjine, jer su najčešće u dvostrukom manjinskom položaju – etničkom i verskom – i počesto sa zamršenim religijsko-konfesionalnim bićem.⁴

Određivanje osnovnih pojmova

Da bi se razumela sva složenost religijsko-veroispovedne panorame nacionalnih manjina u Srbiji, nužno je omeđiti pojmove: “konfesionalna identifikacija”, “narušavanje konfesionalnog identiteta”, “religija sudbine”, “religija izbora”, “sinkretička religioznost”, “kombinativna religioznost”, “religiozni tragači”, “vere manjina”, “manjinske vere”, “manjinske verske zajednice” i “proces protestantizacije”. Kako je to iscrpno učinjeno u prethodnim knjigama i radovima (Đorđević, 2003a, 2003v, 2005a, 2005b), ovde će se telegrafski o svemu pomalo reći.

Konfesionalna identifikacija jeste širi pojam od religioznosti i znači priznavanje i pristajanje uz konkretnu veroispovest bez obzira na ličnu /ne/religioznost. Primera radi, većina Srba će kazati da je pravoslavna, da se identifikuje sa konfesijom “dedova i očeva”, iako većina njih nije lično religiozno niti aktuelno vezano za crkvu. Narušavanje konfesionalnog identiteta nastupa kada, u dotle monokonfesionalnom narodu, deo pripadnika milom ili silom prihvata i pređe na drugu religiju ili veroispovest. Tako se, na primer, određeni postotak hrvatske – izrazito rimokatoličke – nacionalne manjine preobratio na protestantizam i otvorio “problem” razgrađivanja veroispovednog bića etnosa. Religija sudbine jeste činjenica da se ljudi rađaju u datoj religiji i konfesiji; one su njihova sudbina, nisu ih izabrali kao što ne biraju biološke roditelje. Zato je sunitski islam religija sudbine Muslimana/Bošnjaka, a pravoslavlje Rumuna i Vlaha. Religija izbora je rezultat civilizacijskog napretka i demokratske slobode da možemo, ne prisilom prozelitizma, ostaviti pređašnju veru ili veroispovest i izabrati šta drugo na religijskom tržištu. Još je čudno množini da mladi obrazovani Albanac do kojeg trenu pre čvrst musliman otčas bude ponesen “plamenim jezicima” i odlučno skrene, radi primera, u jevandeoski pentekostalizam. Sinkretička religioznost je mešanje u svesti i u praksi sastavnica dveju i više religija, što je kod naših etniciteta najraširenije u Roma: mnogi će “garavi momak”, premda po poreklu vekovima musliman, poštovati hrišćanske svece i, čak, slaviti slavu i držati litije. Kombinativna religioznost je racionalno i artikulisano upražnjavanje sadržaja sličnih religija i konfesija – osobito u slučaju života na kulturnim granicama ili u svrhu

⁴ Još je 1878. godine, na Berlinskom kongresu, Srbija prihvatila obavezu garantovanja prava verskim manjinama.

izgradnje etničke posebnosti (sva je prilika da se to dešava našim Egipćanima).⁵ Religiozni tragači jesu oni građani koji lutaju od religije do religije, od konfesije do konfesije – od crkve do sekte i kulta, i nazad – i vape za duhovnom ispunjenošću. Nisu li, nalik romskoj, čitave nacionalne manjine na tom religioznom drumu, na stazi religijskog i religioznog tragalaštva?

Vere manjina jesu sve zastupljene religije i konfesije u datoj zajednici. One su zato i vere većina s tom finesom što su po pravilu etničke manjine u podređenom religijskom statusu.⁶ U manjinske vere se ubrajaju sve religije i veroispovesti van kruga pravoslavlja, rimokatoličanstva i islama kao istorijskih i tradicionalnih entiteta na srpskom prostoru, a manjinske verske zajednice su one koje ih otelovljuju. Stoga su novoprotestantske verske organizacije – bilo da su denominacije, stare ili nove sekte – listom manjinske verske zajednice većma sa privrženicima iz nacionalnih manjina. Proces protestantizacije se i zapatio kod nas kroz nacionalne manjine, da bi preko njih, poglavito Roma, poslednju deceniju-dve iznenađujuće napredovao.⁷

Religijsko-veroispovedna panorama

U tabeli 1 date su zbirne informacije o religijama, veroispovestima i verskim zajednicama nacionalnih manjina u Srbiji. U tabelama 2, 3 i 4 nalaze se podaci o brojčanoj zastupljenosti svake od njih.

⁵ Moje određenje se malkice udaljuje od Albanezinog (Albanese, 2004: XXVI): “Stoga, u ovom novom izdanju stavljam naglasak na dodir i kombiniranje među *svim* religioznim ljudima – onima koji su bili, i nastavili biti, dominantni i onima koji su igrali ulogu kulturnih ‘drugih’. Stoga, ja govorim o ‘kombinativnosti’ i ‘kombinacionizmu’, a ne o ‘sinkretizmu’.”

⁶ To ne važi kada je nacionalna manjina istovremeno religijska većina. Slučaj Mađara u domaćem rimokatoličanstvu ili Muslimana/Bošnjaka u Islamskoj zajednici.

⁷ “Jedno od bitnijih obeležja širenja protestantizma u Kraljevini Srbiji jeste to što su pristalice protestantizma regrutovane najčešće iz neslovenskih etničkih grupacija, što je u znatnoj meri, zbog jezičkih i drugih kulturnih osobenosti tih naroda, otežavalo njegovo širenje i napredovanje u tim krajevima (Branković, 2000: 44).” Potertavamo da se tačno zna da su Nemci doneli pentekostalizam (Đorđević, 2005v).

Tabela 1. RELIGIJSKO-VEROISPOVEDNA PANORAMA NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI (Religija sudbine, veroispovest sudbine, verska zajednica sudbine)

Nacionalna manjina	Religija sudbine	Veroispovest sudbine	Verska zajednica sudbine
Albanci	Islam	Sunizam	IZ
Aškalije	Islam	Sunizam	IZ
Bošnjaci	Islam	Sunizam	IZ
Bugari	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	SPC
Bunjevci	Hrišćanstvo	Rimokatoličanstvo	RKC
Vlasi	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	SPC
Goranci	Islam	Sunizam	IZ
Grci	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	SPC
Egipćani	Islam	Sunizam	IZ
Jevreji	Judaizam	Judaizam	SJO
Jugosloveni	Hrišćanstvo/Islam	Tri hrišćanske/sunizam	SPC/RKC/NPZ/IZ
Mađari	Hrišćanstvo	Rimokatoličanstvo	RKC
Makedonci	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	SPC
Muslimani	Islam	Sunizam	IZ
Nemci	Hrišćanstvo	Protestantizam	NPZ
Romi	Hrišćanstvo/Islam	Pravos./rimoka. /sunizam	SPC/RKC/IZ
Rumuni	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	RPC
Rusi	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	RuPC
Rusini	Hrišćanstvo	Grkokatolicizam	GKC
Slovinci	Hrišćanstvo	Rimokatoličanstvo	RKC
Slovaci	Hrišćanstvo	Protestantizam	SEC
Turci	Islam	Sunizam	IZ
Ukrajinci	Hrišćanstvo	Grkokatolicizam	GKC
Hrvati	Hrišćanstvo	Rimokatoličanstvo	RKC
Cincari	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	SPC
Crnogorci	Hrišćanstvo	Pravoslavlje	SPC
Česi	Hrišćanstvo	Rimokatoličanstvo	RKC
Šokci	Hrišćanstvo	Rimokatoličanstvo	RKC

LEGENDA: IZ – Islamska zajednica; SPC – Srpska pravoslavna crkva; RKC – Rimokatolička crkva; SJO – Savez jevrejskih opština; NPZ – Novoprotestantske zajednice; RPC – Rumunska pravoslavna crkva; RuPC – Ruska pravoslavna crkva; GKC – Grkokatolička crkva; SEC – Slovačka evangelička crkva.

Tabela 2. RELIGIJA SUDBINE NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI
(Zastupljenost)

Redni broj	Religija sudbine	Zastupljenost (N)
1	Hrišćanstvo	20
2	Islam	9
3	Judaizam	1

Kada se samere izveštaji iz tabela 1 i 2 postaje jasno zašto se u zbiru pojavljuje “višak” dveju religija sudbine. Trebalo bi da ih ima 28, onoliko koliko i manjina, a ima ih 30. To je zbog dvostrukosti religijskog bića Jugoslovena i Roma: među prvima, koji u većini žive ili potiču iz etnički mešovitim brakova zadržavajući “unetu” religiju ili pristajući uz religiju jednog od roditelja, ima podosta hrišćana i muslimana, kod drugih je religijska tradicija hrišćanska ili islamska.

Generalno smotreno, što je i očekivano s obzirom na istorijsku pozadinu – vreme hristijanizacije i islamizacije, kao i dolaska pojedinih etnija u ove krajeve – hrišćanstvo je dva puta više od islama prisutnije kod manjina. Zapaža se tendencija pomeranja islama prema severu zemlje. On se, došavši sa Otomanskim osvajačem i rasprostrvši od Raške oblasti, preko Kosova i Metohije, do Preševa – jugozapadna i južna Srbija – za neke manjine (Albance, Muslimane, Bošnjake, Gorance, Egipćane, Aškalije) postavši milom ili silom religija sudbine, a za neke je već to bio (Turci i Romi), polako seli ka Beogradu, prelazi Dunav i širi Vojvodinom najnovijom migracijom i izbeglištvom specijalno Roma, Egipćana, Aškalija i Goranaca. Primetno je i rasprostiranje hrišćanstva na jugu i jugozapadu Srbije. Ono, tamo vekovima prisutno sa pravoslavnim Srbima i zanemarljivim postotkom Albanaca katolika, sada napreduje protestantskim krilom poglavito među Romima.⁸

I pri upoređivanju tabela 1 i 3 vidno je zašto se u zbiru pojavljuje “višak” pet veroispovesti sudbine – umesto 28, ima ih 33. Opet su tome uzrok Jugosloveni i Romi: ovi u nestajanju, jer njihova konfesija sudbine, uz sunizam, jesu sve tri hrišćanske veroispovesti – pravoslavlje, rimokatoličanstvo i protestantizam – ovi u naviranju, jer njihova konfesija sudbine, uz sunizam, jesu samo pravoslavlje i rimokatoličanstvo. Naravno da ostaje prevlast hrišćanskih usmerenja nad islamskim smerom, dok je, nasuprot mnenju laika u stvarima vere, ugrožena pravoslavna naspram rimokatoličke. Opravdano li je pridodavanje bez ostatka unijatstva rimokatoličkom korpusu, što preduzima grkokatolički bogoslov Roman Miz (Miz,

⁸ Predviđam da će brojni Albanac, ali ne u spektakularnim iznosima, preći na hrišćanstvo. Već dve godine predajem na letnjem kampu, koji se održava u Ulcinju i koji uspešno organizuju Evandeosko udruženje studenata SCG i istovetna albanska studentska organizacija, i srećem na desetinu mladih Albanaca protestanata i sa Kosova i Metohije (Đorđević, 2006).

2002:110), onda su se dve starije hrišćanske konfesije izjednačile po nazočnosti među nacionalnim manjinama. Njihova mlađa protestantska “sestra” tek je stigla da bude veroispovest sudbine trima manjinama – Slovacima, Nemcima i Jugoslovenima.

Tabela 3. VEROISPOVEST SUDBINE NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI (Zastupljenost)

Redni broj	Veroispovest sudbine	Zastupljenost (N)
1	Pravoslavlje	10
2	Sunitski islam	9
3	Rimokatoličanstvo	8
4	Protestantizam	3
5	Grkokatolicizam	2
6	Judaizam	1

Tabela 4. VERSKA ZAJEDNICA SUDBINE NACIONALNIH MANJINA U SRBIJI (Zastupljenost)

Redni broj	Verska zajednica sudbine	Zastupljenost (N)
1	Islamska zajednica	9
2	Srpska pravoslavna crkva	8
2	Rimokatolička crkva	8
3	Grkokatolička crkva	2
3	Novoprotestantske zajednice	2
4	Slovačka evangelička crkva	1
4	Rumunska pravoslavna crkva	1
4	Ruska pravoslavna crkva	1
4	Savez jevrejskih opština SCG	1

Veroispovest se ovozemaljski otelovljuje preko konkretne religijske organizacije. Zato zajedničko gledanje tabela 1 i 4 pokazuje istovetne rezultate

kompariranju tabela 1 i 3. Rimokatolička i pravoslavne crkve su dvostruko prisutnije u nacionalnim manjinama od Islamske zajednice, uz Srpsku deluju još Rumunska i Ruska pravoslavna crkva, pored velike Slovačke evangeličke crkve tu su brojne protestantske male verske zajednice.

Tabelarni prikazi, statistički izveštaji i njihov suvoparni komentar ostavljaju donekle iskrivljenu sliku o religijsko-veroispovednoj panorami nacionalnih manjina. Oni su snimak trenutnog i službeno definisanog stanja, ne ukazuju na alternativu i perspektivu, naročito ne na trzavice među nacionalnim manjinama i u pojedinim od njih povodom religijsko-crkvenog kompleksa. Nije sve tako potaman kao što izgleda!

Zadevice i alternativa

Jugosloveni. Počnimo od nacionalne manjine u nestajanju – Jugoslovena, koji “predstavljaju specifičnu grupu jer nemaju posebno etničko poreklo, nose najpre ime države SFRJ, zatim se identifikuju sa SRJ, da bi sa formiranjem državne zajednice Srbija i Crna Gora, ovakvo nacionalno opredeljivanje postalo u velikoj meri deplasirano” (Raduški, 2005: 365). Iako ih 2002. godine ima prilično (80 721), pa da se još beleže i u sledećem popisu stanovništva 2011 – što je mogući srpski ekskluzivizam – njihova sudbina je zapečaćena: odlaze u istorijsku starinarnicu. Ljudi se u istorijskom smislu i ubuduće mogu osećati Jugoslovenima, ali ne i u etničkom.⁹

Bili su primećeni u religijsko-veroispovednom pogledu iz tri razloga. Najpre se nisu veroispovedno izjašnjavali, odnosno mnogo manje od drugih. Potom, bili su veoma ateizirani. U oba slučaja, jednom je to proizlazilo iz ideološkog stava favorizacijom integralnog jugoslovenstva i, time, odbacivanjem svake nacionalne, religijske, veroispovedne i religiozne oznake, a drugi put je to zbog toga što je blok Jugoslovena često dolazio iz nacionalno, religijski i veroispovedno mešovutih brakova pa je razumljivo da se nije insistiralo na naciji, religiji ili veroispovedi jednog od supružnika ili roditelja. Najzad, kada su se religijski-veroispovedno deklarirali, zadržavajući “unetu” religiju u brak ili pristajući uz religiju jednog od roditelja, bili su šarenoliki: hrišćani – pravoslavci, rimokatolici i protestanti – i

⁹ U tom smislu je simpatična, a tačna, izjava članova popularne slovenačke rok grupe Lajbah (2005: 27): “Osećamo se kao Slovenci, samo u užem geografskom smislu, a kao Evropljani u širem, naročito kad smo u Americi. *U istorijskom smislu osećamo se kao Jugosloveni* (potcrtao D. B. Đ.), a u emotivnom kao Cigani.”

muslimani suniti.¹⁰ Jugosloveni nisu imali čvrsto strukturirano religijsko-konfesionalno biće.

Crnogorci. Nastavljam sa neodređenim položajem Crnogoraca, brojnih u Srbiji (69 049), koji sada nisu nacionalna manjina, ali će sigurno to biti kada se, pretpostavljam, rasturi državna zajednica Srbija i Crna Gora. Odvajkada veroispovedno pravoslavni, najsekularizovaniji i najateiziraniji u doba socijalizma, povratkom veri otaca suočeni su sa rascepom: jeste većina još lojalna Srpskoj pravoslavnoj crkvi (nadalje: SPC),¹¹ no raste i skupina pristalica novoustanovljene tzv. Crnogorske pravoslavne crkve (nadalje: CPC). Ta, po prilici kanonski i bilo kako, neutemeljena tvorevina – počešće s karikaturnim nastupom – sviđalo se to nekome ili ne, jednom u dalekoj budućnosti zadobiće autokefalnost.¹² Ovde nas ne zanima raskol u Crnoj Gori, koji će perspektivno, zahvaljujući neverovatnoj politizaciji religije od strane aktuelnih vlastodržaca i pravoslavlju svojstvenom etnofiletizmu, gurnuti većinu Crnogoraca u naručje CPC, a čvrstu manjinu u skute SPC. Ovde je reč o trenutnim trzavicama u Srbiji zbog zahteva da se na njenoj teritoriji grade hramovi nepriznate i neregistrovane CPC¹³ i udaljenoj mogućnosti da se to legalno čini. Tada će istovrsno religijsko-konfesionalno biće Crnogoraca, ali onda kao nacionalne manjine, biti raspolučeno na dva rukavca: većinu uz SPC i manjinu uz CPC. Crnogorci će, koliko god to veštački izgledalo, moći da biraju između SPC, verske zajednice sudbine, i CPC – verske zajednice izbora. Kod njih neće da dođe do narušavanja konfesionalnog identiteta, nego, kada CPC postane sudbinska verska zajednica, do razbijanja na dve verske zajednice sudbine: SPC i CPC.

Makedonci. Na vrata kucaju Makedonci: nacionalno osporavani – više od Grka i Bugara no od Srba – državno pritisnuti kompaktnom teritorijom Albanaca, oni se bore za autokefalnost Makedonske pravoslavne crkve (nadalje: MPC). Višedecenijski spor SPC, majke crkve – koja je ranije kanonskim putem dodelila

¹⁰ Bilo je iskustvenih podataka da su se u mešovitim brakovima i u slučaju oca i u slučaju majke, ako su katolici ili muslimani, deca češće tako identifikovala nego kao pravoslavna po poreklu oca ili majke.

¹¹ Kao što izveštava *Politika* (15. decembar, str. 6), na isteku 2005. godine ona je još daleko najpopularnija ustanova u Crnoj Gori: "Istraživanje javnog mnjenja koje je sproveo Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) pokazuje da, kada su institucije u pitanju, građani Crne Gore ubedljivo najviše poverenja imaju u Srpsku pravoslavnu crkvu... Istraživanje javnog mnjenja sprovedeno je od 26. novembra do 1. decembra u devet crnogorskih opština kod 1017 građana."

¹² Đurović, 2004; Bogomilova, 2005.

¹³ Novinski komentar (Laketić, 2005:9): "Naime, proteklih dana, Nenad Stevović, kafedžija iz ovog mesta, predsednik Kulturno-umetničkog društva 'Krstaš' iz Lovćenca, u kojem žive mahom crnogorski doseljenici, aktivirao je raniju priču o gradnji hrama fantomske crnogorske pravoslavne crkve i stvorio dodatne podele među meštanima ovog sela." "Ulje na vatru" doliva predsednik opštine Mali Idoš Karolj Pal izjavom da će pokloniti "Krstašu" plac na dva veka za izgradnju bogomolje.

autonomni status MPC – i tzv. MPC kulminirao je osnivanjem Autonomne ohridske arhiepiskopije SPC, sa sedištem u Nižepolju kod Bitolja, i utamničenjem njenog čelnika arhiepiskopa Jovana (Vraniškovskog). Makedonci su u matici tako u prilici da biraju između “raskolničke” MPC, koju još za dugo vremena neće priznati niti jedna autokefalna pravoslavna crkva, i SPC, tj. Autonomne ohridske arhiepiskopije: na kratku stazu se može zbiti uvećanje postotka pravoslavnih Makedonaca¹⁴ uz SPC, ali ne i na dužu.

Pokušaji prenošenja verskih zahteva iz Makedonije u Srbiju i, time, svađanja Srba i Makedonaca – kulturno bliskih i religijsko-veroispovedno istovrsnih naroda – za sada ne uspeavaju.¹⁵ Mnogo će vode proteći Vardarom i Moravom dok se MPC uvrsti u red ravnopravnih pravoslavnih crkava. Dotle će Makedonci u Srbiji, kojih ima 25 847, religiozne potrebe zadovoljavati u hramovima SPC – verskoj zajednici sudbine.

Rumuni i Vlasi. Pravoslavni Rumuni u Banatu, kojih je 34 576 i koji sačinjavaju Vikarijat Rumunske pravoslavne crkve (nadalje: RPC) sa sedištem u Vršcu, ne bi bili uvršćeni u ovaj odeljak (nema nikakvih problema sa ispoljavanjem njihove religije i veroispovedi sudbine) da nije bilo dva do tri “iskakanja” vršačkog episkopa – nekanonskih služenja među Vlasima u istočnoj Srbiji.

Vlasi hrišćani, kojih je u Srbiji 40 054, u asimilacionom procesu dugog trajanja za koji je grehota reći da je nametan, vekovima su praktikovali pravoslavnu veroispoved sudbine u SPC kao verskoj zajednici sudbine. Problemi izviru iz krajnje neodređenog etničkog i kulturnog identiteta – naši ih Rumuni nevoljno prihvataju za braću, ako ih uopšte tako doživljavaju; jezik im je bez pisma i nestandardizovan; makar i pod politikom asimilacije brojni optiraju srpstvo – i stremljenja dela nacionalne manjine da ga konstituišu. Taj segment naciona želi da gradi zasebne crkve, za sada i uz sukobe na privatnom posedu, pod jurisdikcijom RPC – čemu se protivi SPC. Kada nastupi, ako nastupi, dogovor među dvema sestrinskim crkvama, onda će veći deo Vlaha prigrliti RPC kao versku zajednicu izbora i smesta je pretvoriti u sudbinsku, dok će ostali ostati verni SPC. Kod Vlaha, znači, neće se narušiti veroispovedni identitet, ali će imati dve verske zajednice sudbine: SPC i RPC.

¹⁴ Makedonci su većma pravoslavni, ali brojna je i skupina Makedonaca muslimana, koji zbog toga nisu zagubili narodnosni identitet.

¹⁵ Novinski isečak (Laketić, 2005: 9): “U međuvremenu, vlasnik novosadske kafane ‘Kum’ Dragan Velkovski, predsedatel, kako se predstavlja, Demokratske partije Makedonaca u SCG (DPM SCG), izjavio je da će ‘makedonski pripadnici u nekoliko mesta u Vojvodini graditi hramove makedonske pravoslavne crkve’.”

Bugari. Bugari¹⁶ u Srbiji, kojih ima 20 497 i čiji se broj stalno smanjuje zbog integracije uslovljene sličnošću jezika i istovetnošću religije i veroispovesti sa Srbima, praktikuju veru u okviru SPC kao verske zajednice sudbine. Običan narod, donedavno trovan ideološki pisanom povešću o stalnim borbama za prostor i ciljano svađan od strane političkih prvaka, danas se otvaranjem granica neposredno osvedočuje u bliskost kulturnih obrazaca i običaja svakidašnjeg života. Retka, a glasna, javljanja nacionalističkih bukača iz bugarske manjine zbog nazovi kršenja verskih prava, tj. nepostojanja hramova Bugarske pravoslavne crkve ne nailaze na topao prijem ni u samom etnosu i ne izazivaju ozbiljnije sporove. Premda, ako u budućnosti dođe do kanonskog sporazuma Srpske i Bugarske pravoslavne crkve i formiranja eparhije, Bugari će, istine radi, u većini nju usvojiti kao versku zajednicu sudbine.

Rusini i Ukrajinici. Ove hrišćanske etničke grupe, kojih je u Srbiji skupno 21 259 (15 905 + 5354), znak su pažnje u odeljku o zaštitnicama i perspektivi iz dva razloga. One su još u postojbini, pre dolaska u Vojvodinu, napustile pravoslavlje, koje im je bilo konfesija sudbine, i prešle na uniju,¹⁷ tj. grkokatolicizam i Grkokatoličku crkvu. Još tamo im je grkokatoličanstvo postalo sudbinska veroispovest i preneli su ga ovde. Sudbinskija od toga jeste teška svađa povodom identiteta među krhkom intelektualnom elitom obeju nacionalnih manjina koja može proizvesti njihov nestanak: "U trenutku kada je Rusina sve manje (silaze ispod kritične mase od petnaest hiljada, kada se gubi vitalnost malih zajednica za obnavljanjem), a predstavljaju skroman dobitak za minimum manjinskih prava Ukrajinaca (nema ih više od pet hiljada), uz potenciranje da deo Rusina više ne prepoznaje svoju vezanost za Ukrajince, a deo Ukrajinaca Rusine vidi kao 'krivce' za sopstveno nestajanje – obe zajednice stavljene su u položaj brzog nestajanja – Ukrajinici pre, a ubrzo, po istoj matrici, i Rusini za njima (Tamaš, 2005: 35)." Nije još razrešeno da li je država namerno podelila Rusine i Ukrajince na dve manjinske zajednice, da li su prvi samo deo drugog, drugi deo prvog, ili ih prvenstveno spaja baš Grkokatolička crkva (Fejsa, 2005: 37). Skloni asimilovanju, budu li se pretopili – ode sa njima i grkokatolicizam kao veroispovest sudbine.

Slovaci. Srpskim je Slovacima – ovde ih ima 59 021 – stari protestantizam konfesija sudbine, a Slovačka evangelička crkva augsburške veroispovesti (nadalje: SEC) sudbinska verska zajednica. Ta je sraslost slovačke nacionalne manjine i SEC dugo bila tako čvrsta, da je sociolozima dozvoljavala tvrdnju o tome kako i mi imamo jednu jedinu denominaciju – specifičan tip religijskog organizovanja karakterističan za Sjedinjene Države. Vremenom, poglavito danas, simbioza je narušena: sve je više Slovaka koji napuštaju veroispovest sudbine –

¹⁶ Oni su naveliko pravoslavni u Bugarskoj, no brojna je i skupina tzv. Pomaka – Bugara muslimana, koji su, poredivši ih sa Makedoncima muslimanima, više zatrli narodnosni identitet.

¹⁷ Unijatstvo se svodi na zadržavanje pravoslavnog obreda uz pristajanje na vrhovnu papsku vlast.

staroprotetantizam, i prepuštaju se čarima izbora u novoprotetantizmu; čak su najbrojniji u pojedinim malim verskim zajednicama.¹⁸ Uprkos pokretljivosti unutar iste veroispovesti, ova "prijemčivost" za misionare svakojakih fela i "olak" prelazak iz zajednice u zajednicu, čime se još niko od istraživača nije pozabavio, neće proći bez posledica na njihov kulturni identitet.

Muslimani i Bošnjaci. Među ranije samo Muslimanima, na popisu stanovništva 2002, došlo je do raslojavanja na Muslimane (19 503) i Bošnjake (136 087). Iako će i dalje brojčano opadati, statistička kategorija Muslimana zadugo će još ostati jer neki ne prihvataju jednačenje sa bošnjaštvom (razumljivo, među crnogorskim Muslimanima izraženiji je otpor bošnjačenju). Reč je ipak o jednom etnosu, sudbinski vezanom za sunitski islam, koji se mukotrпно uzdigao na stepen savremene nacije. Na tom tegobnom putu svađaju mu se političari, ali, što je pogubnije, i verske vođe. Hamdija efendi Jusufspahić, beogradski muftija, nerado pušta primat u javnosti i u Islamskoj zajednici efendi Zukorliću, sandžačkom muftiji – više vezanom za sarajevsku centralu,¹⁹ dok obojica ne stimulišu zaživljavanje novosadskog muftijstva, odnosno bore se za uticaj u narasloj vojvođanskoj pastvi. A tamo nadošli stradalnici s Kosova i Metohije naveliko islamskog *background-a* – Romi, Aškalije i Egipćani – izostane li briga o njima, lako se mogu preobrnuti u religiju i veroispovesti većinskog okruženja ili se protestantizovati. U tom pravcu posebnu pažnju zaslužuje "narod Đurđevdana" iz Gore – u nas zvan Goranci, u Makedoniji Torbeši – identitarno utemeljen u islamu i nesklon preveravanju, koji, mada malobrojan (4581), može davati ton i, što da ne, rukovoditi verskim životom muslimana u Vojvodini (Torbeš je novosadski imam).

Tri specifična slučaja

U Srbiji ima i nacionalnih manjina koje, premda priznate kao takve i iako su postale popisne kategorije, nisu završile etničko i kulturno konstituisanje (Davis, 2005). Iz religijskog ugla posmatrano, one nisu ni religijski-veroispovedno jasno artikulisane. Romi (108 193), Egipćani (814) i Aškalije (584) jesu tipičan primer takve identitarne situacije koja se račva u tri pozicije. Skicirajmo svaku od njih.

¹⁸ Radi ilustracije, letos je u Banatskom Petrovcu svečano otvoren prekrasan molitveni dom Hrišćanske baptističke crkve.

¹⁹ Efendi Zukorlić je "preporodio" islam u Raškoj: počev od privođenja stanovništva strogim islamskim propisima (primerice, retko gde ćete u Novom Pazaru javno moći da trošite alkohol), preko mnogoženstva na ličnom primeru, do osnivanja tzv. islamskog laičkog Univerziteta, čiji je rektor i koji je za dve-tri godine postao, odmah iza BK i Megatrend univerziteta, najrašireniji u Srbiji. Moj stav o tome u: Đorđević, 2005d.

Prva, ona romska, pokazuje slučaj višereligijskog i višekonfesionalnog naroda, koji je, zagubivši u dijaspori – negde na putu iz Indije – postojbinsku veru, prigrlio religiju većinskog okruženja. Zato su danas Romi, kada je reč o Srbiji, baštinici i hrišćanstva i sunitskog islama, i pravoslavlja i rimokatoličanstva, sa jakom tendencijom da ih bude što više u protestantizmu. Čak se osnovano tvrdi da je na delu njihova svojevrsna protestantizacija (Đorđević, 2004a; 2005v; 2005g). U tom se smislu njihovo tradicionalno i vekovima uspostavljano hrišćansko (pravoslavno/rimokatoličko)/islamsko religijsko-veroispovedno biće narušava uspešnim uplivavanjem treće grane hrišćanstva, što u perspektivi može da proizvede posledice i na sam identitet.

Stoga je u analizu nužno uključiti barem tri ključna etnološka uvida, sada već opštih mesta, kojima sociolog rado barata: ona o Romima kao ljaramanima, čuvarima običaja i pristašama religije okruženja.

A) Tatomir Vukanović (1983: 222) zaslužan je za etnografski stav, potkrepljen podacima i raširen u literaturi, prema kojem Romi otkrivene religije prihvataju, najpre, iz nužde – formalno i mimikrijski – prisećajući se prapostojbinske vere, a kad se to zgodi, onda i mešaju hrišćanstvo i islam, što često završava u neobičnom preplitanju: "Ta specifična romska /ciganska/ vera /vrsta ljaramanstva/ odlikuje se time što izvesne hrišćanske elemente usvajaju i primenjuju u islamu, kao što su: krsna slava, sa izvesnim obredima koje vrši sveštenik u crkvi i sama obitelj u kući. Naporedo sa tim, ističu se islamski elementi, koje Romi hrišćani primenjuju u svojim verskim obredima." Ovo slavno Vukanovićevo ukazivanje na romsko ljaramanstvo,²⁰ koje jeste proizvod i dvovertja, danas treba preispitati u skladu sa novijim naukom o važnosti kombinativne religije i religijske kombinativnosti, tj. "kombinacionizma", nasuprot većma naglašavanog sinkretizma (Albanese, 2004).

B) Tihomir Đorđević učinio je još znanijim etnološko saznanje, takođe poduprto činjenicama i rasprostrto u književnosti, prema kojem Romi čuvaju u običajima, pa i religijskim, ono što se zatrlo u okružujućim većinskim kulturama. Navodeći primer dodola i lazarica, naš najpoznatiji etnolog (1984:79) veli da ovo pravilo pogađa i srpsku kulturu: "Kad se kakav običaj u Srba već preživi, ili kad ga Srbi počnu napuštati, onda ga, kao i iznošeno odelo, prihvataju Cigani, te ga vrše Srbima." Ističući da toga ima i u savremenosti, kako je demonstrirala S. Zlatanović (2002) na zasevki, delu svadbenog obreda, zalažem se da se ta, po imenovanju T. Đorđevića, "karakteristična pojava" reinterpretira iz modernijeg ugla – sa stanovišta interkulturalističke teorije i prakse. Jer, treba utvrditi da li se prosto prima "iznošeno odelo" ili se u svojevrsnoj razmeni ono prekraja, samosvojno dorađuje i nanovo oživotvoruje.

²⁰ Albanski sinonim za dvovertstvo – "*laramane*" (šareno, raznobojno). Više o pojavi dvovertja i dvovertaca u: Zirojević, 2003.

V) Etnolozi su proverili, utvrdili i izneli na videlo istorijsko svedočanstvo o tome da zarad opstanka Romi pristaju uz religiju većine (ili većinskog okruženja, koje ne mora biti većina u datom društvu). Radi primera, većma su primili pravoslavlje, veroispovest Srba, većinskog naroda u Srbiji, ali jesu na Kosovu i Metohiji ili Sandžaku, tamo gde okružujuće većinsko manjinstvo čine Albanci ili Muslimani/Bošnjaci, prigrlili islam. Mladen Martić (1984:1349) uveren je da tu leži temelj unutargrupnog dvojenja: "Romi lako prihvataju religije onih sredina u kojima borave. Oni religiju prihvataju više formalno nego suštinski. Ali, ponekad idu i korak dalje, naročito kada je u pitanju diferencijacija unutar populacije. Tu su podjele prilično oštro izražene. Na primjer, između Roma koji su islamizirani i Roma kršćanskih nazora. Takvo ponašanje može se jedino shvatiti u kontekstu vjekovnog života tih ljudi, jer su oni zaboravljali na svoju religiju a prihvatili tuđu, koja je imala novi predznak i drukčiji smisao." I u polje koje premrežava treće, opšte etnološko mesto nadiru novine – posebno ona vezana za uzavreli talas protestantizacije Roma – zahtevajući preinačenje principa. Jer, Romi su u Srbiji i na Balkanu sve masovnije pristaše protestantizma, a on nigde nije religija većinskog okružja.²¹

Druga pozicija, ona Egipćana, govori o etnosu koji se "budi iz dremeži" i, prema tome, tek je na drumu (re)konstrukcije svojega odelitog naciona s perspektivom da se to i ne desi na način kako zagovaraju i očekuju njegovi intelektualni predvodnici.²² Etnolozi nas izveštavaju da je tome množina zaprekâ, a među njima – pored izostanka sopstvenog jezika – visoko stoji i ona koja se uzvisuje iz religijsko-veroispovednog polja: nemanje svoje religije. Stoga Egipćani žive osoben religijski život za čije objašnjenje sociolog religije nudi tri uvida: oni veroispovedno jesu većma sunitski muslimani, ali i kriptohrišćani (pravoslavci – Kopti), zato i kombinativno religiozni.

A) Egipćani su muslimani sunitskog kraka. Ali, primerice, kod onih sa Kosova i Metohije postoje elementi šiizma jer ih ima u tarikatskim redovima, posebno u mevlevijskom. Takvi veruju u moć turbeta. Najpoznatije je Muratovo turbe u Obiliću, kamo idu nerotkinje ne bi li zatrudnele, a neudate u potrazi za svojim draganom.²³ Bilo kako bilo, veli etnolog Saša Nedeljković (2003: 323)²⁴,

²¹ Opširnije o religijskoj kulturi Roma, tačnije o pokušaju zasnivanja sociologije religije njihovog verskog života, videti u dve moje studije: Đorđević, 2003b; 2005g.

²² Najagilniji jeste Rubin Zemon, makedonski Egipćanin, koji je 2005. godine uspeo i da odbrani doktorsku disertaciju u Sofiji, na Etnografskom institutu i muzeju Bugarske akademije nauka, pod nazivom *Balkanskite Egipćani (Egipci) – istoriko-etnografski aspekti* (Zemon, 2005). Pogledati i ine izvore o Egipćanima: Božović, 1966; Marushiakova and others, 2001; Zemon, 2001.

²³ Zahvaljujemo dr R. Zemonu, najuglednijem Egipćaninu, na datim podacima, koje mi je ustupio elektronskom poštom 26. avgusta 2005.

²⁴ Iako pisan sa simpatijama, u mnoštvu inih, njegov je tekst o balkanskim Egipćanima uzoran primer uravnoteženog, korektnog i realnog pristupa.

veroisповедni identitet, po sebi, “ne igra važnu ulogu u njihovom životu; nemaju neki odnos prema tome što su muslimani”. Naravno da je on važan za razumevanje njihovog etničkog identiteta – gledano i spolja i iznutra.

B) Egipćani su i kriptohrišćani. S obzirom da tvrde kako je njihova matična zemlja Egipat, i to onaj stari, sećaju se, ili naknadno konstruišu spomen, da su u domovini bili pravoslavci. (I u savremenom Egiptu održali su se pravoslavni Kopti – autohtoni staroegipatski narod – koji pripadaju tzv. dohalkidonskim crkvama. Tu grupu, koja prihvata da je Isus Hrist imao samo “jednu” prirodu, čine još Jermenska, Sirijska, Etiopijska i Indijsko-malabarska crkva.) Bilo kako bilo, opet svedoči dr R. Zemon, Egipćani u Srbiji, pre svega u Beogradu, a koji su pristigli iz Makedonije, gaje to sećanje, upražnjavaju neke pravoslavne rituale – naročito slave sv. Nauma i sv. Atanasija.

V) Egipćani su nosioci kombinativne religioznosti. To je jasno i iz odeljaka “A)” i “B)”. Spomenuti etnolog S. Nedeljković (2003: 315) pristaša je toga da se njihova religioznost može najbolje opisati kao “religijska podvojenost”, jer “oni su formalno muslimani, ali mnogi (ili većina njih) posećuju pravoslavne hramove, mole se u njima (ali se ne krste), slave pravoslavne javne i porodične praznike (godišnje običaje i porodične slave) i u kući drže pravoslavna znamenja (slike pravoslavnih manastira, pravoslavnih svetaca i slično)”. Jeste da se njihovo praktikovanje religijskog dade imenovati i rečju “podvojenost”, ali je preciznije kazati kako je u pitanju tipičan primer verske kombinativnosti – što i sâm istraživač dokumentuje izričajem na istoj stranici.²⁵ – iz dvostrukog razloga: 1) života na kulturnim granicama, i 2) izgradnje etničke posebnosti.

Dobro, ukupno gledavši, balkanski Egipćani jesu muslimanska etnička grupa sunitske veroispovesti. I srpskim Egipćanima religija i veroispovest sudbine jesu islam i sunizam. Međutim, i to je naše smelo predviđanje, u drugom slučaju doći će vremenom, u trećoj generaciji neizostavno, do korenitog preokreta: srpski Egipćani će sadašnju religiju i veroispovest izbora – hrišćanstvo i pravoslavlje – pretvoriti u veru i konfesiju sudbine, a islam i sunizam – veru i konfesiju sudbine – u religiju i veroispovest izbora, zadržavajući kombinativnu religioznost u još izvesnom periodu (kada će se pretežuća pravoslavna praksa mešati sa ostacima sunitskog islama).

Treći položaj, onaj Aškalija, nešto je razgovetniji, zanemari li se tvrdokorno osporavanje njihove etničke posebnosti (Marushiakova, 2001; Zemon, 2001). (Romi – proglašavajući ih političkom izmišljotinom s ciljem da se razbije njihov etnički

²⁵ “Oni često dolaze u sukob sa islamskim sveštenicima zbog svog ‘iskvarenog’ muhamedanstva: tvrdoglavo u proslavljanje islamskih praznika unose izvesne hrišćanske elemente (paljenje sveća npr.). U Beogradu su oni jedina islamska grupacija koja nema (ili bar do skoro nije imala) svog predstavnika u Upravnom odboru beogradske džamije. Iz razgovora s njima saznao sam da većina njih češće posećuje pravoslavne crkve nego džamije.”

korpus – dovode u pitanje i Egipćane i Aškalije; Egipćani, sličnom argumentacijom koju rabe Romi, samo Aškalije²⁶ – a ovi brinu jedino svoju brigu. Međunarodna zajednica sve do agresije na Srbiju, odnosno okupacije Kosova i Metohije, smatrala je Egipćane i Aškalije Miloševićevim proizvodom – zdelanim da bi se oslabili Albanci.) Oni potiču sa Kosova i Metohije, govore albanski, njihova religija sudbine je sunitski islam, nikada nisu “kuketirali” s hrišćanstvom, tj. pravoslavljem poput Egipćana. Ali, s obzirom da je deo (manji) trajno izbegao i većinom se nastanio u Novom Sadu, može se pretpostaviti da će doći do razdrmanja aškalijskog kulturnog identiteta sa sledećim posledicama: Aškalije će početi da govore srpski, da praktikuju pravoslavlje, da prelaze u protestantizam, da žive sinkretičku religioznost.

A) U većinskom srpskom okruženju, a radi prilagođavanja i integracije, u spoljašnjem saobraćaju koristiće se srpski jezik – albanski ostaje za unutargrupnu upotrebu. Već u drugom-trećem pokolenju pretegnuće srpski u svim okolnostima komunikacije, dok će se odblesci albanskog zadržati u doseljeničkoj generaciji.

B) U hrišćanskom ambijentu, kao omalena muslimanska enklava, a radi prilagođavanja i integracije, Aškalije će kako-tako započeti s upražnjavanjem pravoslavnih običaja i sve češće prelaziti pragove pravoslavnih hramova.

V) Aškalije će, pošto jesu izrazita etnička i verska manjina, biti na “udaru” – misionarenja, preobraćivanja i prozelitizma – malih verskih zajednica i dobar deo njih će se otisnuti u “protestantsku odiseju”.²⁷

G) Tako će srpske Aškalije, za razliku od braće im ostale na Kosovu i Metohiji,²⁸ delimice izmeniti kulturnu samobitnost, posebno dva njena elementa – jezik i religijsko-konfesionalno biće, i živeće sinkretičku religioznost.

Završno slovo

Množina je nepoznanicâ o tome koji i kakav verski život žive naše nacionalne manjine. Iz izloženog se vidi da je on složen, višeznačan i otvoren za budućnost i preobražaje. U kulturno starijih i identitarno jačih manjina religijsko-konfesionalno biće je čvrsto izgrađeno i jedino što se dâ očekivati jeste narušavanje monokonfesionalnog mentaliteta putem niskoprocentnog prelaženja sa religije i veroispovesti sudbine na religiju i veroispovest izbora. U nekih, takođe, kulturno i identitarno starih manjina – iz ko zna kojih razloga, mada pretežu politički – dobrano se nagriza religijsko-veroispovedno stablo i, tako, trzavicama i zađevicama

²⁶ U tom smislu nas iznenađuje stav Egipćanina R. Zemon (2001).

²⁷ O etničkim i verskim manjinama kao rezervoaru za opstanak i širenje protestantskih grupa pisao sam u više članaka i knjiga: Đorđević, 2004a; 2005b; 2005v; 2005g.

²⁸ Tamo se oni uopšte ne razlikuju od Egipćana u verskom životu.

prinosi njihovom malaksavanju i slabljenju, preteći da ugrozi i sam opstanak etnosa. Razume se, najdalekosežnije promene se dešavaju u “novijih” manjina – znatno kulturno i identitarno slabijih – onih koje se tek bore za mesto pod Suncem. Kod njih će zamena religije i veroispovesti sudbine sa izborom verskog života – koja je svagda i svugde bolna – biti najrasprostranjenija i trebalo bi da ih etnički učvrsti.

Moj je zadatak bio da načelno ukažem na to i, pre svega, pospešim trajnije iskustveno istraživanje verskog života nacionalnih manjina u Srbiji.

Literatura

- Albanese, Catherine L. (2004) *Amerika, religije i religija*. Sarajevo: Office of Public Affairs Embassy of the United States of America.
- Bašić, Goran (2002) *Položaj Bošnjaka u Sandžaku*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.
- Bašić, Goran i dr. (2002) *Demokratija i nacionalne manjine*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
- Bašić, Goran i dr. (2004) *Perspektive multikulturalizma u državama Zapadnog Balkana*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Friedrich Ebert Stiftung.
- Bogomilkova, Nonka (2005) *Religion, Law and Politics in the Balkans in the End of the 20th and the Beginning of the 21st Century*. Sofija: Iztok-Zapad.
- Božović, Rade (1996) Kulturno-religijski obrasci na makedonskite Egipćani, u: *Zbornik na trudovi za etnogeneza na Egipćanite vo Makedonija*. Skopje: Logos – T.
- Branković, Tomislav (2000) *Sekte i politika*. Despotovac: NB “Resavska škola”.
- Branković, Tomislav (2005) *Delovanje protestantskih verskih zajednica u Jugoslaviji 1945-1991*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Veroispovest, maternji jezik i nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu* (2003) Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Vukanović, Tatomir (1983) *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*. Vranje: Nova Jugoslavija.
- Gavrilović, Danijela i Dragoljub B. Đorđević (prir.) (2005) *Religija u vrtlozima globalizacije*. Niš: JUNIR, Sven.
- Davis, Barbara (ur.) (2005) *Rromanipe(n) – o kulturnom identitetu Roma*. Beograd: CARE International u Srbiji i Crnoj Gori.
- Danchin, P. G. and E. A. Cole (eds.) (2002) *Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*. New York: Columbia University Press.
- Devetak, S., Kalčina, L. and M. F. Polzer (eds.) (2004) *Legal Pozition of Churches and Religious Communities in South-Eastern Europe*. Ljubljana, Maribor and Vienna: ISCOMET etc.
- Dejzings, Ger (2005) *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek/Knjžara Krug.

- Droogers, André (2005) Syncretism and Fundamentalism: A Comparison. *Social Compass* 52(4): 463-471.
- Đorđević, Dragoljub B. (1987) Zašto "pravoslavci" prelaze u adventiste? *Teme* 11(3-4): 141-149.
- Đorđević, Dragoljub B. (1990) Religions Identity as a (Dis)Integration Factor. *Innovation* 3(1): 107-116.
- Đorđević, Dragoljub B. (2000) Rückkehr der Bewohner Serbiens zu Religion und Kirche? *Ost-West. Europäische Perspektiven* 1(4): 253-263.
- Đorđević, Dragoljub B. (2003a) *Sekte i kultovi*. Beograd: IP "Žarko Albulj".
- Đorđević, Dragoljub B. (ed.) (2003b) *Roma religious Culture*. Niš: YSSSR, YURom centar and Punta.
- Đorđević, Dragoljub B. (2003v) Manjinske vere i vere manjina na Balkanu, u: G. Bašić (ur.) *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
- Đorđević, Dragoljub B. (2003g) Veroispovest. *Teme* 27(3): 408.
- Đorđević, Dragoljub B. (2004a) Evangelization, Conversion, Proselytism: Example of Romas' Protestantization, in: D. Todorović (ed.) *Evangelization, Conversion, Proselytism*. Niš: YSSSR, KSE, Punta.
- Đorđević, Dragoljub B. (2004b) Tri stanovišta o novim religioznim pokretima, u: A. Barker *Novi religiozni pokreti*. Niš: Zograf.
- Đorđević, Dragoljub B. (2005a) Manjinska vera, manjinska verska zajednica i vera manjina: pokušaj razjašnjenja, u: *Dijalogom do mira*. Split: Franjevački institut za kulturu mira.
- Đorđević, Dragoljub B. (2005b) Versko manjinstvo: vrste i razjašnjenja, u: D. Žunić (pri.) *Prava manjina*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Đorđević, Dragoljub B. (2005v) Globalization of Religion: Evangelistic Pentecostalism, in: D. Gavrilović (ed.) *Religion and Globalization*. Niš: YSSSR and Sven.
- Đorđević, Dragoljub B. (2005g) Towards the Sociology of Religion of Roma Religious Life, in: D. B. Đorđević (ed) *Roma Cult Places and Culture of Death*. Niš: YSSSR/Sven.
- Đorđević, Dragoljub B. (2005d) Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi, u: S. Lukić i S. Vuković (ur.) *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šapuće?, knj. 3*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Đorđević, Dragoljub B. (2006) With Jesus to a Camp – at a Camp with Jesus, in: T. Branković (ed.) *Protestantism on the Balkans in the Past, Today and the Future*. Niš: JUNIR, Sven.
- Đorđević, Dragoljub B., Dragan Todorović, Jovan Živković (pri.) (2001) *Vere manjina i manjinske vere*. Niš: JUNIR i Zograf.
- Đorđević, Mirko (2001) Verske manjine u Srbiji, u: *Individualna i kolektivna prava manjina u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Đorđević, Tihomir (1984) *Naš narodni život, tom III*. Beograd: Prosveta.

- Đurović, Bogdan (2004) *Canonic Disputes or Clerical-political Proselytism: Relations Between Serbian, Macedonian and Montenegrin Orthodox Churches*, in: D. Todorović (ed.) *Evangelization, Conversion, Proselytism*. Niš: YSSSR, KSE, Punta.
- Etnički mozaik Srbije: prema podacima popisa stanovništva 2002* (2004) Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava državne zajednice Srbija i Crna Gora.
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* (bez godine izdanja) Beograd: Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.
- Zemon, Rubin (2001) *Balkanski Egipćani: Istina o Egipćanima sa Kosova i Metohije*. Priština: Nacionalna zajednica Egipćana Kosova i Metohije.
- Zemon, Rubin N. (2005) *Balkanskite Egipćani (Egipci) – istoriko-etnografski aspekti*. Avtoreferat na disertacija za prisuzdane na obrazovatelna i naučna stepen "doktor". Sofija: BAN.
- Zirojević, Olga (2003) *Islamizacija na južnoslovenskom prostoru: dvoverje*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Zlatanović, Sanja (2002) "Zasevka" u svadbi Roma. *Kultura* (103-104): 194-202.
- Ilić, Vladimir (2001) *Manjine i izbeglice u Vojvodini*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Lajbah (2005) *Budućnost ne postoji*. *Politika* od 25. novembra, str. 27.
- Laketić, Milan (2005) I kafedžije zidaju crkve, *Politika* od 12. avgusta, str. 9.
- Little, David (2002) *Religious Minorities and Religious Freedom: An Overview*, in: *Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*. New York: Columbia University Press.
- Martić, Mladen (1984) Romi u SR Bosni i Hercegovini. *Naše teme* (7-8): 1348-1361.
- Marushiakova, Elena at al. (2001) *Identity Formation among Minorities in the Balkans: The Cases of Roms, Egyptians and Ashkali in Kosovo*. Sofija.
- Miz, Roman (2002) *Religijska slika Evrope*. Novi Sad: MBM-plas, EHO.
- Nacionalne manjine u SR Jugoslaviji* (2001) Beograd: Savezno ministarstvo nacionalnih i etničkih zajednica.
- Nedeljković, Saša (2003) *Etnoantropološke dileme u više dimenzija – primer Egipćana u Beogradu*, u: *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ozimić, Nebojša (1999) *Cincari Niša*. Niš: Lunjina.
- Petrović, Đurđica (1996) *Cincari u Republici Srbiji*, u: **Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji**. Beograd: SANU.
- Raduški, Nada (2005) *Značaj manjinskog pitanja u višenacionalnoj Srbiji*, u: Lj. Mitrović (pri.) *Savremeni Balkan u kontekstu geokulture razvoja, kulture mira i evrointegracijskih procesa*. Niš: Institut za sociologiju FF i Sven.
- Ramač, Janko (2002) *Nacionalni i verski identitet Rusina u Vojvodini*, u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: CBS, JUNIR i Punta.

- Sikimić, Biljana (ur.) (2004) *Skrivene manjine na Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Stojković, Branimir (2002) *Identitet i komunikacija*. Beograd: FPN i Čigoja.
- Stojković, Branimir i dr. (2004) *Kulturna politika i kulturna raznovrsnost: Srbija*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Tamaš, Julijan (2005) Rusinska i Ukrajinska nacionalna manjina u Srbiji: sinhronija i teleologija, u: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji* (Program i knjiga rezimea). Beograd: SANU.
- Tanner, Arnold (ed.) (2004) *The Forgotten Minorities of Eastern Europe*. Helsinki: East-West Books.
- Todorović, Dragan, Dragoljub B. Đorđević (prir.) (2004) *O misionarenju, preobraćenju i prozelitizmu*. Niš: JUNIR i Sven.
- Fejsa, Mihajlo (2005) Položaj Rusinske nacionalne manjine, u: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji* (Program i knjiga rezimea). Beograd: SANU.
- Hant, Stephen J. (2003) *Alternative Religions: A Sociological Introduction*. Aldershot: Ashgate.
- Cvitković, Ivan (2002) Odnos između nacionalnog i konfesionalnog identiteta, u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: CBS, JUNIR i Punta.